

УДК 726.52

ЛАНДШАФТНІ ХРЕСТИ НА ЗАКАРПАТТІ У ХІХ–ХХ СТОЛІТЯХ: ПРОЦЕС ЗАМІНИ ДЕРЕВА КАМЕНЕМ І ЗАЛІЗОМ

Сенько С.І. (Ужгород)

У статті розглянуто різновиди і призначення ландшафтних христів Закарпаття та використання дерева, каменю та заліза для їх виготовлення.

Ключові слова: *малі архітектурні форми сакрального призначення, хрести, народні традиції.*

Встановлювати хрест на місцевості – дуже давня традиція східних слов'ян. Нестор-літописець у “Повісті врем'яних літ”, що створювалась в XI – на початку XII століття, стверджує, що апостол Андрій, прийшовши до місця, “де опісля постав Київ”, поблагословив гори і “хрест поставив” [15, с.15]. Є підстава стверджувати, що в часи Нестора-літописця у східних слов'ян уже була сформованою традиція ставити польові поклонні хрести.

На Закарпатті у ХІХ столітті ставити польові хрести було звичним явищем. Яків Головацький, подорожуючи краєм у 1839 році від Хуста до Поляни, занотував: “Дорога тягнулась над кам'янистим коритом ріки, ніде не було села, тільки по боках на берегах стояли хрести. Не знав я, з якої нагоди, аж поки пояснили мені, що тут у горах, переважно при дорогах, точніше, стежках значать хрестом місце, де близько джерельце й чиста вода” [3, с. 79]. І Михайло Драгоманов, йдучи в 1875 році із прикарпатського села Кути до закарпатського села Ясіня, також на вершині гори бачив хрести, що служили орієнтиром для мандрівників: “По гребню видно було дорогу, означену хрестами” [4, с.266].

У той час ландшафтні хрести (межеві, придорожні, поклонні) були переважно дерев'яними. У книзі Юрія Чорі “Все од Бога” (Ужгород, 2005) зібрано легенди та перекази про культово-архітектурні пам'ятники Закарпаття, в т.ч. і про польові хрести. Про придорожній хрест у селі Кам'яниця Ужгородського району записано таку розповідь: “При вході в село з боку Перечина або при виході із села, якщо йти з боку Ужгорода, стояв дерев'яний хрест. Невідомо, хто його і коли там установив. Але хрест був високий, дубовий і видний здалеку. Коли хтось ішов попри нього, знімав шапку й хрестився, а коли проходили процесії, що йшли до Ужгорода на отпуст або на отпуст до Малого Березного, обов'язково зупинялися біля хреста, ставали навколішки й молилися” [21, с.51-52].

Так і жителі Буштина Тячівського району розповідають про перші польові хрести біля їх селища: “Прибувши на нове місце проживання, наші предки, як вірники кожного села того часу,

приукрасили своє село з обох його кінців дубовими хрестами. Через кілька років вони вирішили на сході села: при самій головній на той час дорозі поставити кам'яний хрест, щоб він був дороговказом кожному вірникові, що проходив мимо” [7, с.191].

Від 80-річної Анни Коваль із села Келечина Міжгірського району в 2004 році записано розповідь, для чого встановлюють польові хрести: “Старі люди кажуть, що там, де стоїть хрест, диявол, не снів би ся, не має силу. Тому давно стояли камінні хрести і в нижньому кінці, і у верхньому кінці села. Та потім поступила команда поламати їх, бо стояли на колгоспних полях. Поламали і дерев'яні хрести, які стояли на горах межі Келечином і Голятином та межі Келечином і Буківцем. До тих христів ішли, коли святили царину. І на Пасіках, де грім убив Михайла Пижика, був хрест, смерековий, невеликий. Його ніхто не кивав, бо не гідно, та він підігнів, упав і спорохнів”.

Зрозуміло, що чим тривкіший матеріал, із якого виготовлено ландшафтний хрест, тим довше служить він і межевим знаком, і засобом відганяти злі сили, і пам'ятником. Тож у другій половині ХІХ століття, після відміни кріпацтва, що активізувало самоврядність сільських громад, почастишали випадки спорудження кам'яних придорожніх христів. Анна Хурда, жителька села Бабиці на Мукачівщині, розповідаючи у 2000-му році, як у радянський час ламали хрести на колгоспних полях, зробила наголос на тому, що біля її рідного села хрест стояв кам'яний, “коли і ким поставлений – не пам'ятають” [21, с.54]. Флоріан Заплетал у 1924 році сфотографував біля верховинського села Колочава давній поклонний хрест, витесаний з кам'яної плити [див.: 24; 1, с.509]. Як ми встановили під час польових обстежень, у радянський час цей хрест, як і біля селища Буштина, було зруйновано.

У книзі Андрія Мишанича “Барвінок” (2004) вміщено світліну хреста [див.: 10, с.71], що був встановлений поблизу села на місці загибелі Е.Егана (1841-1901). Хрест був бетонний на кам'яній брилі і огорожений залізними кованими решітками. Як свідчив напис на ньому,

його поставили: “На знак подяки міністерському уповноваженому Еганові з Боростянки, верховинського люду найліпшому приятелеві та добродієві, в пам’ять про нещастя, яке 20 вересня 1901 р. спіткало його на сім місці і яке скінчилося його смертю. З публічних дарів поставили його правдиві шанувальники. Молімося за нього!” [10, с.70-71]. В середині 1960-х років хрест знесли, огорожу також. У 2002 році в селі Барвінок було поставлено пам’ятник на честь Е.Егана в формі стилізованого хреста [10, с.7].

Богуміл Вавроушек у 1926-1929 роках пройшов із фотоапаратом у руках від Ужкка (Великоберезнянський район) до Ясіня (Рахівщина) і сфотографував 272 об’єкти сакральної архітектури [див.: 25], в т.ч. і 26 придорожних і польових хрестів (15 дерев’яних і 11 кам’яних). На 18 з тих хрестів три верхні кінці були з’єднані бляшаними дашками, вигнутими у вигляді дуги; навколо 2-х хрестів були огорожі з металу: у Плав’є – дротяна, а в Тибаві – кована (див. у книзі Вавроушека фотографії № 13 і № 11).

Звичайно, в поле зору чеських фотографів попала лише невеличка частина таких об’єктів малих форм архітектури, як придорожні хрести. У книзі С.Аржевітіна “Релігія: історія верховинського села Колочава” опубліковано унікальний документ (ДАЗО, ф.28, оп. 3, спр. 356/а) – “Опис хрестів в районі жандармської станції Нижня Колочава, виконаний вахмістром Йордою з Нижньої Колочави для Крайового жандармського управління Підкарпатської Русі, 1923” [1, с.516-521]. Вахмістр Йорда професійно описав кожен хрест: де його поставлено, із якого матеріалу виготовлено, яка його форма і розміри. Описано 21 хрест. Ось кілька зразків деталізованої інформації про ці сакральні малі форми архітектури.

“Хрест стоїть при дорозі, перед церквою, посередині села, дерев’яний, з м’якого дерева, гладко обтесаний, трираменний, висота – 3 м, товщина – 15 см, довжина верхніх і нижніх рамен – 40 см, середнього – 80 см, відстань від верхнього рамена до середнього – 40 см, довжина – 80 см, плечі розташовані рівно, стоїть від траси за 2 м, на кадастровій землі Вишньої Колочави, номер ділянки невідомий, ділянка Ворон Олени з Вишньої Колочави, станція Салдабош, на хресті розмальована бляшана фігурка Христа висотою 1 м, знизу 25 см завдовжки і 15 см завширшки зашкленний паперовий образ святого Іоанна; без напису, 1922 року, без історії встановлення” [1, с.517].

“Хрест стоїть поза селом, на луці при дорозі, з цілого піщового каменя, камінь обтесаний, однораменний (хрест), висота стовпа 2,43 м, товщина – 94 см, товщин горизонтальної перекладини 22 см, довжина рамен – 85 см, рамена округлі; стоїть на рівнині на кам’яному цоколі на кадастровій землі села Вишня Колочава, номер ділянок невідомий, власниця ділянки – вдова Бан-

ги Івана з Вишньої Колочави, залізнична станція Салдабош, на хресті безпосередньо на камені намальована фігура Христа. Хрест поставлений 1893 р., історія його встановлення невідома, рамена хреста покриті бляхою і бляшаними оздобленими листами” [1, с.516].

Так детально охарактеризовано кожен хрест, при цьому точно вказано місце, де стояли вони: “Хрест стоїть перед входом до церкви у Вишній Колочаві”; “стоїть на цвинтарі в селі Вишня Колочава”; “посередині села на луці за 120 м від шосе, з м’якого гладко тесаного дерева, однораменний, висота – 6 м, рамена покриті бляхою”; “за селом за 15 м від дороги на цвинтарі, без малюнка, різьби, фігури, напису, історії встановлення, 1890 рік”; “посередині села, між рікою і шосе, однораменний, 5,5 м висотою, обгорожений дерев’яним парканом”; “поза селом на луці за 15 м від шосе”, “на околиці села на луці на пагорбі, за 2 м від шосе”...

В околиці Вишньої Колочави і Нижньої Колочави у 1923 році було 7 дерев’яних хрестів, 12 кам’яних, 2 залізні; кам’яні й залізні – однораменні, із дерев’яних – 5 однораменних, 3 трираменні (православні, зі скісним нижнім раменом); на 9 кам’яних – завершення у вигляді трилисника, на всіх була бляшана фігура розп’ятого Христа [див.: 1, с.509-514]. Для нас важлива інформація, якими були залізні хрести:

“Хрест стоїть у шкільному саду посередині села, вилитий із заліза, висота – 2 м, однораменний, товщина – 10 см, довжина рамен – 65 см, рамена заокруглені, стоїть на кам’яному цоколі, висота якого – 80 см, на кадастровій землі Вишньої Колочави, власник ділянки – Попович Іван Юрій, залізнична станція Салдабош, без малюнка, залізна фігура хреста 50 см заввишки, посередині хреста овальна таблиця з написом: “Попович Іван Юрій, Попович Петро Юрій, поставили 1904”. Внизу хреста п’ятдесятисантиметрова фігура Діви Марії, покрита бронзою, хрест поставлений на кам’яному цоколі, висота якого – 80 см; без історії встановлення” [1, с.517];

“Хрест стоїть поза селом на луці, на підвищенні. Залізний, однораменний, 1,5 висоти, товщина стовпа і рамен 12 см, довжина 40 см, литий, посередині хреста таблиця з написом “Пішта Василь Николів і Мацала Гафія року 1911”, на якій покрита бронзою розмальована фігура Христа, висота якої 30 см, внизу – 25-сантиметрова фігура Діви Марії, покрита бронзою” [1, с.519].

У радянські часи усі ці хрести були зруйновані. За винятком двох: кам’яного у Брадобльці, бо в часи лихоліття “люди не дали його знищити, на ніч прив’язували біля нього пса, щоб тільки врятувати хрест” і металевого, поставленого у 1811 році Василем Піштою та Гафією Мацолою, бо він “при розбудові села

опинився у дворі Івана Худинця. Хрест було виготовлено на залізарні у Довгому” [1, с.514].

Був ще один залізний хрест в околиці села – в урочищі Прислоп на межі сіл Колочави та Німецької Мокрої. Він був вилитий з чавуну, встановлений, за переказами, селянином Секерешем (на хресті зберігся напис: “Секереш. Покой и любовь”) на місці, де помер безіменний монах. Є й інша легенда про встановлення цього хреста. Її записав Олександр Малета від Василя Шетелі, опубліковано її в книзі С.Аржевітіна: “Колочавець Юрій Секереш був дуже багатим, але не мав щастя, бо осліп. Старші люди казали йому: якщо горі берегом викачаєш камінь і на ньому поставиш хрест, то прозрієш. Він спочатку сміявся з того всього, а потім замислився. Думав-думав, та й вирішив зробити так, як йому радили. Знайшов у зворі підходящий камінь і почав його котити нагору. Тільки під осінь вискотив на Прислоп (урочище в напрямку Німецької Мокрої на межі двох районів – Тячівського і Міжгірського). Замовив у с. Довге на Іршавщині вилити хрест із заліза. І тільки-но його поставив, так відразу й прозрів” [1, с.514]. Та цей хрест свідченням про чудо прозріння простояв лише 60 років: у часи боротьби “з релігійними пережитками” його також було зруйновано.

Таку ж історію про залізний хрест, сповнену драматизмом, розповіла і краєзнавець Гафія Ковбаснюк у нарисі про село Кваси на Рахівщині: “По дорозі в напрямку Білина можна побачити пам'ятку залізоливарного мистецтва краю – литий хрест із Розп'яттям, встановлений на обійсті Семена Андращука. У 1927 році встановила цей хрест Олена Ластовецька в пам'ять свого чоловіка. У 50-х роках ХХ ст. войовничі атеїсти, комуністи села демонтували хрест і кинули у Чорну Тису. Та жителі села віднайшли його і в 1990 році встановили на попереднє місце” [6, с.13-14]. Цей хрест було виготовлено на залізарні у Кобилецькій Полянні Рахівського району.

Металеві хрести, які виготовляли на залізарні в Кобилецькій Полянні, вражають і своїми розмірами, і художнім декором (див. світліну № 1). Як показало обстеження, намогильні й придорожні хрести тут почали вилити десь в середині ХІХ століття. Старожили розповідають, що в нижньому кінці села стояв здавна 4-метровий залізний хрест, та на початку 1980-х років представники радянської влади примусили вірників перенести його у двір римо-католицької церкви. На Старому цвинтарі цього села нами виявлено 11 великих намогильних металевих хрестів [див: 17]. На одному з них вказано дату його виготовлення на місцевому заводі: у 1888 році [див.: 17, с.120]. За технікою виготовлення, розмірами і формою він тотожний тому придорожньому поклонному хресту, що його було перенесено у двір римо-католицького собору, де він стоїть і тепер.

Такі хрести могли виготовити і на залізарнях у Тур'їх Реметах на Перечинщині та в Шелестові на Мукачівщині [див: 17]. Їх виготовлення було дорожчим у порівнянні із кам'яними хрестами. У селі Щербовець на Воловеччині, як вияснив на підставі архівних документів автор книги про це село Василь Пагиря, за спорудження у 1920 році біля сільської церкви залізного хреста громадою “виплачено 1312 корун, які зібрані на колядках в селах Щербовець, Збини, Буковець” [14, с.25]. І нині той металевий хрест стоїть біля церкви в Щербовці [18, с.322]. Його було виготовлено на Фрідешевському ливарному заводі в Шелестові біля Мукачева.

У книзі Тиводара Легоцького “Історичні колоски” (написана у 1910 р., видана у 1997 р.) є інформація ще про один залізний хрест, виготовлений на Фрідешевському заводі: “Зимом 1875 р. околиці Залужжя і долина Латориці були вкриті великим снігом. 24 лютого граф Ервін Шенборн, граф Йозеф Гойош та Ференц Мансфелд Коллоредо зі своїми гостями поверталися з полювання саньми стрімкою гірською дорогою. З вузької дороги сани разом з кінями звалилися в 30-метрову безодню, на щастя, обійшлося без більшої біди. На згадку про цю подію граф встановив вище дороги залізний пам'ятний хрест із написом: “Zur Erinnerung an die glückliche Rettung den 24 februar 1875” («На пам'ять про щасливе спасіння 24 лютого 1875 р.») [23, с.34]. Той хрест стояв в околиці села Ганьковиця на Свалявщині. Але і він не вистояв у часи атеїстичних руйнацій.

До наших днів зберігся залізний хрест на полі між церквою і цвинтарем у селі Глибоке Ужгородського району. Його також було споруджено в кінці ХІХ ст. місцевим поміщиком, ім'я якого з плином часу забулося (світлина № 2).

У селі Білки на Іршавщині зберігся металевий обітницький хрест. Написи на ньому вказують на дату і мету встановлення його: “Пам'ятник братства тверезости, заведеного от Пія папи ІХ. 1875”; “Хрест победіл поганство, победит і п'янство ” (світлина № 3). Можливо, цей хрест, як і той, обітницький, поставлений Василем Піштою на початку ХХ століття в Колочаві, було вилито на залізарні у Довгому (чи на сусідній залізарні-гаморі у Лисичеві?).

Ще про один різновид ландшафтних хрестів розповів Василь Слободян у книзі “Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Мараморощина, Задунав'я, Банат” (Львів, 1994): “В Задунав'ї зберігся звичай відзначати місце давньої церкви. І тут, у Тульчі, на північ від церкви розташований такий пам'ятник. Такі знаки встановлювали на місці вівтаря у вигляді постаменту, здебільшого квадратної форми (в с.Катирлез постамент у формі рівнораменного хреста, а в Тульчі – двоярусна каплиця – восьмерик на четирику), увінчаного хрестом з колишньої церкви.

Ці ковані хрести виділяються великою різноманітністю і є цікавими пам'ятками прикладного мистецтва українців Задунав'я" [19, с.97].

Такі хрести й каплиці є й на Закарпатті. У селі Колочаві-Лазях в 1904 році згоріла церква – і на тому місці, як засвідчують старожили села, було встановлено “металевий хрест, який стоїть донині” [1, с.471]. Так саме поступили колочавці, коли в 1947 році розібрали збудовану в середині 1930-х років православну церкву: “Зараз там, де колись у церкві був олтар, – залізний хрест з написом “Нестор”, – пише С.Аржевітін [1, с. 471]. І Василь Пагіря, розповідаючи про три старі церкви села Щербовця на Воловеччині, які згоріли, пише: “Старожили села знають місця, де вони стояли. Це Кичерки (там тепер стоїть дерев'яний хрест), Загробище (в нижньому кінці села) і Руський Верх, де дотепер на місці престолу стоїть залізний хрест” [14, с.13-14]. І жителі села Горбок на Іршавщині на тому місці, де стояла дерев'яна церква, яка згоріла в 1860 році, “поставили 4-метровий металевий хрест” [18, с.200].

У часи незалежної України відновлено традицію ставити хрести на пам'ять про важливі події у житті громади (такий хрест поставлено на Красному полі, де полягли захисники Карпатської України 15 березня 1939 р.), хрести поклонні та обітницькі (вдячність Богу за зцілення від хвороби, народження довгоочікуваного первістка та ін.). Ю.Д.Шейко, Й.Ф.Ганич та В.В.Мацо в історико-краєзнавчому нарисі “Дубринич” назвали місця, на яких за роки незалежності України відновлено цю традицію: “ Біля самої церкви є хрест, датований 1930 роком. Капличка з хрестом – у присілку Берег, хрести, – в центрі села, при в'їзді – в Нижньому кінці, а також на роздоріжжі до Пастілок, – споруджені вірниками народним методом в період з 1994 року по 1999 рік” [22, с.129].

У перші роки незалежності України поставлено Пам'ятні хрести на місцях розстрілу гортіївцями у березні 1939 року січовиків – захисників Карпатської України: на березі Ужа біля Перечина, у лісі біля села Сойми та на березі Ріки біля Запереділля на Міжгірщині, у лісі біля села Кваси на Рахівщині, на Верецькому перевалі. За народною традицією більшість хрестів зроблено із дерева, як в Урочищі Церківне біля села Білки Іршавського району [див.: 2, с.62], як у селі Бедевля на Тячівщині: “На могилі покладений хрест висотою 5 метрів, викарбована таблиця всіх 4 січовиків” [13].

Журналіст Михайло Кравчук у газеті “Зоря Рахівщини” опублікував репортаж про встановлення пам'ятного хреста на місці розстрілу січовиків біля села Кваси [8]. На фотографії до цього репортажу видно, що при його спорудженні використано метал: бетонний хрест має обрамлення з кованого заліза, навколо хреста зведено металеву огорожу.

На Верецькому перевалі за проектом Заслуженого художника України Степана Шолтеса споруджено архітектурну композицію із 3-х пілонів, які об'єднані між собою і завершуються хрестом (світлина № 4). Пам'ятник має вигляд каплиці, всередині якої поставлено куб із чорного андезиту з написом українською та англійською мовами: “На вшанування пам'яті героїв, які по жертвували своїм життям за незалежність, свободу та процвітання України”. Пам'ятник відкрито 21 липня 2008 року, на його спорудження з бюджету Закарпатської області було виділено 300 тисяч гривень [див.: 11].

Ще один підхід до вшанування полеглих у Другій світовій війні випрозорила Михайлина Манзулич в репортажі про реставрацію на площі у селищі Буштино Обеліску Слави, встановленому як знак пам'яті про добровольців Червоної армії, які загинули в боротьбі з фашистами: “На місці занедбаній п'ятикутній зірці та радянських символів встановлені хрест і скульптурна композиція в образі Божої Матері та Ісуса Христа з Ангелами, яка виготовлена скульпторами Томашевським Б. та Тишкевичем В.” [9].

За роки незалежності України відродилася традиція встановлювати поклонні придорожні хрести в обох кінцях села. Тепер, коли проїхати з півночі на південь Закарпаття, від Ужжа Велико-березнянського району до Ясіня Рахівського району, усюди можна побачити придорожні хрести з Розп'яттям як дерев'яні, так бетонні з мармурового криштва.

Порівнюючи нові придорожні хрести нинішнього Закарпаття з тими, які сфотографував Б.Вавроушек у 1920-х роках [див.: 25], та які побачив Роман Одрехівський на Лемківщині наших днів [див.: 12], легко зробимо висновок, що суттєвої різниці між ними немає: хрести високі, однораменні, дерев'яні або з бетону; на всіх є зображення Розп'ятого Ісуса Христа, вирізане із бляхи і розмальоване олійними фарбами; всі придорожні хрести огорожено – тільки у 1920-х роки огорожі були із штахетника, тепер – металеві, як біля села Глибоке Ужгородського району (світлина № 5).

Фотоілюстрації

1)

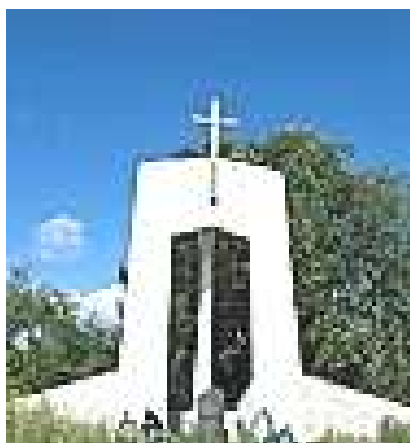

2)

3)

Світлини: № 1 – хрест (кінець XIX ст.) на цвинтарі у с.Кобилецька Поляна Рахів. р-ну, 2008; № 2 – хрест (кінець XIX ст.) на околиці села Глибоке Ужг. р-ну, 2010; № 3 – хрест тверезести (1875 р.) у с.Білкі Іршав. р-ну, 2005.

4)

5)

Світлини: № 4 – пам'ятний хрест на Верецькому перевалі на місці розстрілу у 1939 році січових стрільців, 2005; № 5 – хрест на околиці села Глибоке Ужг. р-ну. 2010.

6)

7)

8)

Світлини: № 6 – хрест на горі Стримба (1787 м), постановлений козацьким курінем Колочави, 2003; 7 – хрест на горі Керек біля Берегова. 2010; № 8 – Осип Барецький на Говерлі біля поставлчного на його кошти хреста; 2008.

Відроджено також традицію встановлювати пам'ятні хрести на вершинах гір – і дерев'яні, і залізобетонні, і металеві.

У Колочаві за ініціативою та під керівництвом генерал-осавула Українського козацтва Станіслава Аржевітіна у 2003 р. козацьким куренем “Колочавські січовики” на горі Стримба (1787 м над рівнем моря) було встановлено чотириметровий дерев'яний хрест [1, с.512-513]. Його було винесено на Стримбу козаками колочавського куреня разом із козацькими хоругвами (світлина № 6).

У 2000-му році, який світ широко відзначав і як світський “міленіум”, і як двохтисячну віху історії християнства, в Берегові кілька ентузіастів заснували Благодійний фонд “Свята гора”. На зібрані кошти за проектом художника Олександра Чада на горі Керек на потужньому двометровому фундаменті спорудили величний залізобетонний білий Хрест (світлина № 7) в метр завширшки та висотою в символічних 12 метрів, за кількістю апостолів [20]. Посвятили його у святий день Петра і Павла 12.07.2001 року. Він сприймається як символ і оберіг Берегова, як символ єднання усіх християн України.

А на Говерлі за кошти уродженця Чернівеччини Осипа Барецького – громадянина Німеччини, інженера з будівництва автобанів, зведено пам'ятний хрест із металевих труб (світлина № 8). У 1994 році С.Барецький, піднявшись на Говерлу, побачив там маленький хрест, який не відповідав величі і символічному значенню найвищої точки України (2061 м над рівнем моря). Тож він спроектував надійний фундамент для величного пам'ятного знака, купив матеріали і найняв виконавців, які у 1996 році, у День Конституції, вертольотом “посадили” 6-метровий хрест на копець Говерли [5].

Технічний прогрес дозволив реалізувати масштабні проекти встановлення пам'ятних і поклонних хрестів із залізобетону та заліза, але не похитнув традицію на місцях кривавих боїв встановлювати дерев'яні хрести як символи Древа Життя [16, с.135]. У наш час придорожні поклонні хрести здебільшого виготовляють із залізобетону з домішкою мармурового криштива і обгороджують їх металевими решітками. Важливим елементом усіх поклонних хрестів є Розп'яття – як символ духовного Воскресіння послідовників Христа.

1. Аржевітін С. Історія верховинського села Колочава: релігія / Станіслав Аржевітін. – Кн. 2. – К.: Майстерня книги; Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. – 831 с.
2. Василюк М. Білки, село над Боржавою: документально-художні розповіді / Михайло Василюк. – Ужгород: Карпати, 2007. – 343 с.
3. Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л... / Яків Головацький // Подорожі в Українські Карпати: збірник / Упорядк. і вступ. стаття М.А. Вальо. – Львів: Каменяр, 1993. – С.22-101.
4. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 - 1877) / Михайло Петрович Драгоманов // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Ред. колегія: О.Є. Масенко, О.І. Дей, О.Я. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 151 – 288.
5. Кияк В. Альпи ближчі, Карпати – рідніші // www.carpathians.eu/no_cache/.../alpi-blizhchi-karpati-ridnishi.html
6. Ковбаснюк Г. Кваси мої рідні: сторінки історії села / Гафія Ковбаснюк. – Ужгород: ІВА, 2007. – 219 с.
7. Копинець Д.М. Селищу Буштино 630: історико-етнографічний твір / Дмитро Копинець. – Буштино, 1999. – 283 с.
8. Кравчук М. Взяли участь у святкуванні / Михайло Кравчук // Зоря Рахівщини. – 2009. – 21 березня.
9. Манзулич М. Солдатам Другої світової / Михайлина Манзулич // Трибуна. – 2009. – 16 травня.
10. Мишанич А.Ф. Барвінок: історичний нарис / Мишанич Андрій Федорович. – Б/м: Поліграфцентр, 2004. – 91 с.
11. На Верецькому перевалі відкрито пам'ятник // ua-reporter.com/novosti/34087.
12. Одрехівський Р. Розп'яття у лемківській різьбі по дереву в XIX – початку XX століття / Роман Одрехівський // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. – Вип. 21. – Пряшів, 1998. – С.227-234.
13. Офіційний сайт села Бедевля: історія села // bedevlya.com.ua/3.html.
14. Пагіря В. Верховино, мати моя!: історичний нарис про село Щербовець / Василь Пагіря. – Ужгород: Патент, 2000. – 152 с.
15. Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком) / Переклад В.В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
16. Потапенко О.І., Дмитренко М.К. та ін. Словник символів / О.І.Потапенко, М.К.Дмитренко та ін. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997. — 154 с.
17. Сенько С.І. Намогильні металеві хрести сіл Кобилецька Поляна, Лисичево, Тур'я-Ремета Закарпатської області / Сергій Сенько // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія:

- Історія. – Вип. 21. – Ужгород: Вид-во Ужгородського національного ун-ту “Говерла”, 2008. – С.80-87.
18. Сирохман М. Церкви України: Закарпаття / Михайло Сирохман. – Львів: Вид. “Мс”, 2000. – 879 с.
 19. Слободян В. Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Мараморощина, Задунав'я, Банат / Василь Слободян. – Львів, 1994. – 112 с.
 20. Супруненко Олег. Хрест на Святій горі – новітній символ старовинного Берегова // <http://www.svataya-gora.uz.ua>.
 21. Чорі Ю. Все од Бога: збірник легенд, переказів та оповідей... / Юрій Чорі. – Ужгород: ІВА ПРОФІ, 2005. – 214 с.
 22. Шейко Ю.Д., Ганич Й.Ф., Мацо В.В. Дубринич: історико-краєзнавчий нарис / Ю.Д.Шейко, Й.Ф.Ганич, В.В. Мацо. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2000. – 129 с.
 23. Lehoczky T. Történelmi kalászok: természeti és történelmi nevezetességek / Lehoczky Tivadar – Легоцький Т. Історичні колоски: визначні пам'ятки природи та історії / Тиводар Легоцький; упоряд. перекл. з угор. та вступ. слово Й. Кобаля. – Ужгород: Карпати, 1997. – 65 с.: іл.
 24. Magocsi P. R. Holzkirchen in der Karpaten - Wooden Churches in the Carpathians. Die Fotografien Florian Zapletals. The photographs of Florian Zapletal / Paul R. Magocsi. – Wien, 1982.
 25. Vavroušek B. Církevní památky na Podkarpatské Rusi / Bohumil Vavroušek. – Nové vyd. (reedice). – Užhorod: Klub T.G. Masaryka; Zakarpatský spolek pro ochranu památek, 2004. – 152 s.

РЕЗЮМЕ

ЛАНДШАФТНЫЕ КРЕСТЫ НА ЗАКАРПАТЬЕ В XIX – XX СТОЛЕТИЯХ: ПРОЦЕСС ЗАМЕНЫ ДЕРЕВА КАМНЕМ И ЖЕЛЕЗОМ

Сенько С.И. (Ужгород)

В статье рассматриваются разнообразие и назначение ландшафтных крестов Закарпатья и использование дерева, камня и железа для их изготовления.

Ключевые слова: малые архитектурные формы сакрального назначения, кресты, народные традиции.

SUMMARY

THE CROSSES IN FIELDS ON TRANSCARPATHIA IN XIX-XX CENTURY: PROCESS OF REPLACING WOOD ON A STONE AND IRON

S. Sen'ko (Uzhhorod)

The article discusses the appointment and types the crosses in fields on Transcarpathia and use of wood, stone and iron for their manufacture.

Key words: small architectural forms of sacral appointment, crosses, folk traditions.